

**AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNUN ARXIVİNDƏKİ “KOROĞLU”
DASTANI KIRIMDA
NƏŞR OLUNDU**

XIX yüzillikdə Avropada “Koroğlu” dastanının nəşri və öyrənilməsi ilə koroğluluğun bünövrəsi qoyuldu. Bu həmin zaman idi ki, Avropada bir kabus – kommunizm kabusu dolaşmaqda idi (Marks K.Engels F. 1968:3). XX yüzilliyin ikinci onilliyində kommunistlərin hakimiyyətə gəlişi bu qəhrəmanlıq abidəsinin ardıcıl toplanıb nəşr edilməsinə və öyrənilməsinə marağı artırdı.

Hakimiyyəti zor gücünə ələ alan bolşeviklər 1920-ci ildə Azərbaycanı da işğal etməklə sözdə imtina etdikləri çar Rusiyasının mistəmləkəçilik siyasətinin sadıq varisləri olduqlarını isbatladılar. Zor gücünə əsarət altına aldıkları xalqları idarə etmək üçün sinfi mübarizəni ön plana çəkdiilər. Xalqların tarixində və mədəniyyətində sinfi mübarizəyə uyğun gələn nə vardısıa onu qabartmağa başladılar. Tarixi hadisələri belə sinfilik prinsipindən dəyərləndirdilər. Ədəbiyyatda, folklorda hakim təbəqəyə etirazı əks etdirən nümunələrin nəşr, təbliğ və tədqiqi yeni baxışla süzgedən keçirildikdən sonra xalqa təqdim edildi. Bir sözlə, hər nə vardısıa, o sinfi mübarizə yönündən qiymətləndirilməyə çalışıldı.

İllər böyü xalq arasından sevilə-sevilə dinlənilən “Koroğlu” dastanı bu baxımdan onların işinə yaradı. Hökumətin yeritdiyi bu siyasətdən yararlanan alimlər isə həm Azərbaycanda yaşayan aşıqlardan topladıqları “Koroğlu” dastanını çap etdirir və araşdırır, həm də dastanın istər türksoylu xalqlar, istərsə də onlarla qonşu yaşayan gürcülər, kürdlər, ləzgilər, avarlar, ermənilər və başqa xalqlar arasında geniş yayılmış variantlarını toplayıb çap etdirməyə, müqayisəli öyrənməyə təşəbbüs göstərirdilər. Bu işdə Vəli Xulufu xüsisilə fəallıq göstərdi (“Koroğlu”, 1999).

“Ədəbiyyat” qəzetinin 1935-ci il 18 mart nömrəsində yazılmışdı: “Az FAN-ın (SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının qısaldılmış adı) folklor seksiyası məşhur xalq qəhrəmanı Koroğlunun (dastan nəzərdə tutulur – Ə.Ş.) müxtəlif variantlarını toplamaqdadır. Azərbaycandan başqa Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Tatarıstan və Kırım variantları əldə edilmişdir.

Kırımada 20 il Koroğlu üzərində çalışan Çıbanov (əslində Çobanov olmalıdır – Ə.Ş.) yoldaş Bakıya dəvət olunmuş və ondan Kırım variantı yazıya alınmışdır.” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1935: 18 mart).

1937-ci ilin tuthatutu, bu işə rəhbərlik edən Vəli Xulufunun “ xalq düşməni” elan edilərək güllələnməsi (Qasımov Cəlal, 2003:94) başlanmış işin yarımçıq qalması ilə nəticələndi. Sonralar Azərbaycanda Koroğluluşunaslıq sahəsində bir sıra uğurlar əldə edildi. Dastan dəfələrlə kitab

şəklində çap olundu və haqqında olduqca dəyərli tədqiqatlar aparıldı. Lakin Yaqub Zəkinin İ.Çobanovdan toplayıb nəşrə hazırladığı variant tamam yaddan çıxdı.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra keçmişə baxışda da bir dəyişiklik baş verdi. Bir çox yasaqlar aradan qaldırıldı. Necə deyərlər, arxivlər açıldı. Xalqımızın milli dəyərlərini öyrənib təbliğ etmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycan EA Ədəbiyyat İnstitutunun folklor şöbəsi müstəqil instituta çevrildi. Burada bölgələrdən folklor nümunələri toplanıb nəşrə hazırlamaqla yanaşı, araşdırmalara da diqqət artırıldı. 20-ci yüzilliyin ilk onilliklərində az sayda çap olunmuş kitablar ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevrilərək “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyasından nəşr edilməyə başladı. Türksöylü xalqların folkloru ümumi mədəniyyət kontekstindən öyrənilməyə başladı.

1988-ci ildə Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Kırım tatar və rus filologiyası fakültəsinin bitirmiş və 2000-2005-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda işləmiş İlqar Qasimov 2003-cü ildə “Kırım tatar dastanları”, 2005-ci ildə Kırım tatar ədəbiyyatından edilmiş tərcümələr və görkəmli Kırım tatar ədibləri haqqında yazılmış məqalələr toplanmış “Dərdli, ağrılı qardaşlarımız” kitablarını çap etdirdi və Yaqub Zəkinin 1935-ci ildə Bakıda İvan Çoban oğlu Çobanovdan yazıya aldığı “Koroğlu” dastanı üzərində işlədi. İlqar Qasimov AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanan mətn üzərində işini başa çatdırsa da, yazı nəşrə hazırlanana kimi Kırıma köçməli oldu. Nə iqtisadi çətinliklər, nə də köç ona başladığı işi saxlamağa mane ola bilmədi. Heç bir yerdən maddi və mənəvi dəstək ala bilməsə də, 2009-cu ildə “*Qırımdevoquvpedneşir*”də “Koroğlu destan”ını iki əlifba ilə – kiril və latın əlifbası ilə çap etdirə bildi.

O, kitabı Kırımda çap etdirməklə kifayətlənməyib Bakıya da gətirdi və əllidən çox nüsxəsini kitabxanalara, mütəxəssislərə payladı. Kitab 188 səhifədən ibarətdir. İlqar Qasimov və Kırımlı alim, filologiya elmlər namizədi N.S.Seymyaqayev kitaba dəyərli ön söz yazmışlar. Hər iki müəllifin Yaqub Zəki haqqında kifayət qədər məlumatı olsa da, çox təəssüf ki, oxucuya yetərincə bilgi verməmişlər. Bu da bir sıra suallar doğurur. Yaqub Zəki Umerov Bakıya nə üçün gəlmişdi? Nədən belə mötəbər və məsul bir iş 18 yaşlı texnikum məzununa həvalə edilmişdir? Ali və orta ixtisas məktəblərində dərslər iyun ayında bitir. Yaqub Zəki isə dastanı yazıya aldıqda altından “Söyleyidiği: Çobanov İvan Çobanoğlu, yazıya alan: Yakub Zəki. 24.02.1935 sənə, Baku şəhəri” yazıb (“Koroğlu destan”, 2009:183). Texnikumu bitirməmiş gənc Bakıya niyə gəlmişdir? Onun Bakıda başqa elmi-pedaqoji fəaliyyəti olmuşdurmu?

Kırım tatar ədəbiyyatının biliciləri Riza Fazıl və Safter Naqayevin 2001-ci ildə Akmescitdə (Simfırapolda) çap etdirdikləri “Qırım tatar ədəbiyyatının tarixi” kitabında Yaqub Zəkinin (Kırımdakı qaynaqlarda bu söz Zəkki kimi yazılır – Ə.Ş.) 1917-ci ildə Bağçasarayın Yancı kəndində anadan olduğunu, 1935-ci ildə Bağçasaray Pedaqoji Texnikumunu bitirdiyini, 1935-39-cu illərdə Kuybuşev rayonunda nəşr olunan “Udarnik” qəzetində işlədiyini və ilk hekayəsi olan “Qara cəkmə”ni də 1937-ci ildə bu qəzetdə çap etdirdiyini yazırlar.

1939-47-ci illərdə Sovet dəniz donanmasında xidmət edən və İkinci Dünya Müharibəsi iştirakçısı Yaqub Zəki ömrünün sonunadək bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, Kırım tatar ədəbiyyatına bir çox dəyərli hekayələr qazandırmış nəşir kimi tanınmış, SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuş və 1977-ci ildə Mariupulda vəfat etmişdir (Fazıl Riza, Naqayev Safter, 2001:432-433).

Yaqub Zəki yazıya aldığı dastanın sonunda İ.Çobanov haqqında geniş bilgi vermişdi. O, yazır ki, İ.Çobanov 1873-cü ilin oktyabrın 18-də Mariupulun Eski Qarani kəndində kasıb bir ailədə dünyaya gəlib. Atası rəhmətə getdiyindən 4-cü sinifdə oxuyarkən təhsilini yarımçıq qoyub işləməyə başlayıb. Kırım-tatar folklorunu dərinlən və bu sahədə uğurlar qazanan İ.Çobanov bir sıra Kırım-tatar dastanlarını, o cümlədən “Aşıq Qərib”i, “Xurşud bey”i, “Arzı və Qamber”i, “Kozukurpeç”i, “Alim”i və “Koroğlu”nu gözəl bilir. O, “Koroğlu” dastanını D.Papudan öyrənmişdir. D.Papu isə 30 ilə yaxın Terek çayı boyunda çobanlıq etmiş və sonra vətənə qayıtmışdır (“Koroğlu destan”, 2009:183).

N.S.Seymyaqyayev kitaba yazdığı ön sözdə “Koroğlu” dastanının Kırımда iki yolla yayıldığını göstərir. Dastan Kırımдаkı Osmanlı qarnizonlarındakı əsgər və zabitlərin vasitəsilə ötürülə, yaxud da Azərbaycandan Qüzey Qafqazda yaşayan xalqlara, oradan da Kırım tatarlarına keçə bilərdi. O, fikrini əsaslandırmaq üçün D.Papunun Terk çayı boyunda çobanlıq etdiyi dövrdə dağıstanlılarla, urumlularla, tatarlarla sıx ünsiyyətdə olduğunu yazır. N.S.Seymyaqyayevin fikirlərini hökm kimi qəbul etmək olmaz. Bu, sadəcə, folklorun yayılmasının bir necə yolundan biridir.

N.S.Seymyaqyayevə görə, Yaqub Zəkinin Bakıda yazıya aldığı “Koroğlu” dastanı “Qırım tatar tilinin yalı boyu şivəsinin ləhcələrindən birində olduğu” üçün “Azərbaycan variantına daha yaxındır” (“Koroğlu destan”, 2009:28).

Bugünkü Azərbaycan oxucusunda maraq doğura bilər ki, Kırım xanlığı 500 ilə yaxın Osmanlı dövlətinin müttəfiqi və ya vassalı olduğu halda, nədən onların dili, xüsusən yalı boyu şivəsi Türkiyə türkcəsinə deyil, Azərbaycan türkcəsinə yaxındır? Səbəbini belə izah edə bilərik ki, Osmanlı dövləti heç zaman nəinki onunla eyni soydan olan xalqları, hətta ölkə ərazisində yaşayan fərqli dillərdə danışan başqa xalqları da dövlət dilində danışmağa və yazmağa məcbur etməirdi. Yaxud da məktəblər açmaq, həvəsləndirmək və başqa vasitələrlə assimilyasiya siyasəti yeritmir və bu haqda da düşünmürdü. Necə deyərlər, nəinki xalqlar, hətta tayfalar və kiçik etnik qruplar belə ana dilində danışmaqda və ya başqa bir dili seçməkdə tam azad idilər. Yalı şivəsi isə oğuz-qıpçaq qrupunun qarışığından formalaşdığından Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dil normalarına yaxın idi. N.S.Seymyaqyayevin dil, şivə, ləhcə haqqındakı fikirlərinə dilçi alimlərimizin münasibət bildirməsini daha münasib sayaraq onun folklorun yayılması haqqındakı fikirlərinə yenidən qayıdıraq.

XIX-XX yüzillərdə “Koroğlu” dastanının Kırımда yaşayan türksöylü xalqlardan bir neçə variantı toplanıb yazıya alınmadığından, hətta əldə olan mövcud variantlar müqayisəli şəkildə dərinlən öyrənilmədiyindən dastanlarımızın süjetinin necə yayıldığı haqqında hökm vermək doğru olmaz. Buna misal olaraq SSRİ dağıldıqdan sonra Özbəkistanda nəşr olunmuş **“Göröğli”** dastanlarını göstərmək olar. Sovetlər dönməində dastanın araşdırıcıları türksöylü xalqlardan toplanıb nəşr edilmiş mətnlərdə daha çox fərqliliklərə diqqət yetirirdilər. Bizi bir-birimizə yaxınlaşdıran, eyni kökdən olduğumuzu isbatlayan faktlara, eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olduğumuza deyil, əksinə bizi bir-birimizdən ayıra biləcək məsələlərə daha çox önəm verirdilər.

Daşkənddə 2006-cı ildə, Özbəkistan Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik, tanınmış folklorşünas Törə Mirzəyev və Zubayda Husainovanın Rahmatulla şair Yusuf oğludan toplayıb çap etdirdikləri “Göröğli: özbək xalq dostonları” dastanının mətni belə başlayır: “Bir vaqtlar Türkman eli Urqançada qərar etdi. Zəmonlar ağdarilib, Urganç podşoligi barham topib, Urgançada

bir podşo turadigan bölüb qoldi. Undan keyin taka, yovmit, ersari, köklang türkmanlarining oqsoqollari bir joyga yığılıb, Oğalibek deganni podşo kōtarib, Yovmitin ortalıq, deb Yovmitda bir qulay joyni Oğalibekke orda qılıb berib, bozor yurgizdirib qōydilar” (“Görōğlı: özbek xalq dostonlari”, 2006:16). Bu kiçik parçadan və dastanın sonrakı hissələrindən də aydın olur ki, özbəklər arasından yayılan variantlarda da Azərbaycandan, Türkiyədən, Türkmənistan və başqa bölgələrdən toplanmış mətnlərdə olduğu kimi Koroğlu Türkmən elindəndir.

Əl Xarəzmi adına Ürgənc Dövlət Universitetinin Filoloji Tədqiqlər Mərkəzi “Xorezm dostonları. Oşiknoma” seriyasından 4 kitab nəşr etmişdir. 2005-08-ci illərdə həyata keçirilən bu layihənin məsul redaktoru tanınmış özbək folklorşünası, professor S.P.Rüzumbayovdur. Bu seriyadan çap olunan ilk kitab “Koroğlu” dastanıdır. Xarəzm variantı da son 150 ildə Azərbaycandan toplanaraq çap edilən “Koroğlu” dastanları ilə mövzuca çox yaxındır.

Bunları sadalamaqda məqsədimiz odur ki, orta yüzilliklərdə türksoylu xalqlar arasındakı fərqliliklərin günümüzdəki qədər olmadığını oxucularımıza bir daha xatırladaq. Baxmayaraq ki, o dövrlərdə nə internet, nə televizya, nə radio, nə də yüz min tirajlarla kitab nəşr edə biləcək nəşriyyatlar vardı. Necə deyərlər, əlaqələr zamanəmizdəki ilə müqayisəyə çox-çox aşağı səviyyədə idi.

Müqayisəli araşdırmalardan aydın olur ki, dastanlarımızın yalnız filoloji mətnlərində deyil, musiqisində də bir yaxınlıq var. Musiqişünas Kamilə Dadaşzadə “Epik əsərlərin musiqi *hermenevtikası* problemlərinə dair” məqaləsində yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, türk musiqi təfəkkürünün tarixi rekonstruksiyası müasir musiqişünaslığın mürəkkəb problemlərindəndir. Bu son dərəcə önəmli elmi problemin həlli zamanı, zənnimizcə, ilk növbədə öz epik havalarına malik olan dastanlara əsaslanmaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycan aşığılarının repertuarında özünəməxsus havacata məxsus olan iki dastan mövcuddur – “Koroğlu” və “Əsli-Kərəm”. Bu dastanların ifası zamanı digər ənənəvi aşıq havalarına yer verilə də, musiqi komponentinin əsasını həmin epik əsərlərə məxsus olan havalar toplusu təşkil edir”. “Sinkretik səciyyə daşıyan dastanların mürəkkəb quruluşunu eyni elmi prinsiplər (məsələn, semiotik) əsasında öyrənilməsi onların arxaik musiqi qatı haqqında da müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Belə ki, dərin qatlarında mifoloji qaynaqların, qədim tarixi kəsimlərin izlərini qoruyub saxlayan “Koroğlu” dastanının araşdırılması maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. “Koroğlu” havalarının Azərbaycan, türk, türkmən variantlarının musiqi dilinin müəyyən səviyyələrində aparılmış müqayisəli təhlili onların tarixi-genetik qohumluğunu aşkarlamışdır. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, türksoylu xalqların musiqili-epik yaradıcılığının ən dərin semantik qatlarının öyrənilməsində, onun kodunun açılmasında məhz tarixi-müqayisəli təhlil aparıcı rol oynaya bilər”.

Bu dəyərli fikirləri söyləyən Kamilə Dadaşzadə görünür ki, Kırım tatar aşığılarının söylədiyi “Koroğlu” dastanını əldə edə bilməyib. Yəqin onları əldə etsəydi, Azərbaycan, türk, türkməndən sonra oraya tatar, qaraqalpaq, noqay və başqalarını da əlavə edərdi.

Yaqub Zəkinin 75 il öncə İ.Çobanovdan topladığı “Koroğlu” dastanındakı şeirlərin hamısı heca vəzninin qoşma, gəraylı, divani və başqa janrların vəzn və qafiyəsində deyil. Azərbaycan xalq mahnılarında olduğu kimi misralar arasında qafiyyə fərqləri var. Bəzi misralarda hecaların sayı çox, bəzisində isə azdır. Aşağıdakı bəndi buna nümunə kimi göstərə bilərik:

Eyvazım, ağlesən saa yazıxtır, yazıxdır,

Men atımı bağladığım xazıxtır, xazıxtır,

Bir xozum var, Eyvaz, saa layıxtır,

Böyle çıxtın namnı, Eyvaz, ağleme.

Aman, oğlan, ağleme (“Koroğlu destan”, 2009:64).

Diqqəti çəkən odur ki, 6 bəndli bu şeirin 5 bəndinin hər biri 5 misra olduğu halda, 3-cü bənd 6 misralıdır. 1950-ci illərdən sonra Azərbaycanda bir çox dastan toplayıcıları söyləyicilərin misraları və bəndləri fərqli söyləmələrini “yanlışlıq” kimi dəyərləndirərək mətnləri özləri düzənə salmışlar.

Tehranda yaşayan savəli Əli Kamalının (1944-1996) Aşıq Əliəkbərdən topladığı “Koroğlu” dastanının qollarını kasetdən yazıya köçürərkən misralarda heca fərqlərinin çox olduğunu müşahidə etdik. Aşıqla görüşüb bizə pozuntu kimi görünən misralardakı heca fərqlərini düzəltməsini istədik. Aşıq bizə nöqsanlı görünən bəndləri yenidən ifa edəndə hər şeyin yerində olduğunu gördük (“Koroğlu” destanı, 2009:). Aydın oldu ki, bu misra fərqləri musiqinin ahənginin təsiri ilə eyniləşir. Kırımlı söyləyicidən toplanmış variant da belədir. Çox təəssüf ki, istər söyləyici, istərsə də toplayıcı bizə misraları naqis görünən şeirlərin hansı saz havasında oxunduğunu qeyd etməyiblər.

Əli Kamalının 1980-ci illərdə Mərkəzi İranda yaşayan türklərdən topladığı dastanla Yaqub Zəkinin 1935-ci ildə Kırım tatarlarından topladığı dastan arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Bu, ayrıca bir mövzu olduğundan sonralar ya biz bu mövzuya qayıdacağıq və ya başqa bir araşdırıcı onu incələyəcəkdir. Burada isə öləri də olsa qeyd etmək istəyirik ki, dastanın Azərbaycandan toplanıb nəşr olunan variantlarında müxəmməsdən başqa qoşma, gəraylı janrında olan şeirlərdə bəndlər əsasən dörd misradan ibarətdir. Müqayisə etdiyimiz mətnlərdə isə qoşma və gəraylıların bəndlərinin 5 misra olduğuna da rast gəlirik. Məs:

Mən bir Koroğluyum nece,

Ne gündüz bildim, ne gece,

Şini dünya cennet gece.

Xocardım, Eyvaz, xocardım,

Xocardım, Eyvaz, pir oldum.

(“Koroğlu destan”, 2009:172).

Dilçilərin Kırım tatar dilinin yalı boyu şivəsi və ya ləhcəsi adlandırdıqları ləhcə Azərbaycan ədəbi dilinə yaxındır. Son onilliklərdə ədəbi dillərimiz arasında fərq süni surətdə artırılmışdır. Buna görə də Yaqub Zəkinin topladığı mətndəki bəzi sözləri bugünkü Kırım tatar oxucusu aydın başa düşmür. Kitabı çapa hazırlayan İlqar Qasimov oxucunu çətin vəziyyətdə qoymamaq üçün sol səhifədə mətni Yaqub Zəkinin yazıya aldığı kimi latın əlifbası ilə, sağ səhifədə isə kiril əlifbası ilə verib.

İlqar Qasimovun kitaba yazdığı önsözdə diqqətə çəkən bir məqam da var. Qaynaqlara dayanan araşdırıcı Koroğlunun gəncliyində adının Uşan olduğu qənaətinə gəlir. (“Koroğlu destan”, 2009:16). 1930-cu illərdə Azərbaycanda Aşıq Əsəddən toplanmış və AMİA Folklor

İnstitutunun elmi arxivində 715(b) inventar qeydlə saxlanan bir variantda da qəhrmanın adı Rövşən, Roşan deyil Urşan kimi qeyd edilmişdir. İlqar Qasimova görə Uşan farsca olan roşan-ışığı, nur sözündən deyil türkcə uruşkan-vuruşqan sözündəndir. Koroğlu, Göroğlu da korun oğlu, -kördən, qəbirdən doğulmuş anlamında değil kür, kur, kurma, kuran, kurum sözündəndir. Bu sözlirin də mənası sədd, sərhədd, divar, qala deməkdir. Qihramana bu ad Çənlibeldə özünə məskan saldıqdan, qala qurduqdan sonra bu ad verilib. (“Koroğlu destan”, 2009:18).

Araşdırıcının bu mülahizələrini daha da dərinləşdirməklə koroğluşunaslığımıza zənginləşdirmək olar.

İlqar Qasimovun Kırımda çap etdirdiyi “Koroglu destan” kitabı bir daha onu göstərir ki, koroğluşunaslıqda hələ görülməli çox iş var.

QAYNAQLAR

1. Dadaşzadə Kamilə. “Epik əsərlərin musiqi hermenevtikası problemlərinə dair”. Bakı.
2. K.Marks və F.Engels. (1968). Kommunist partiyasının manifesti. “Azərnəşr”. Bakı,
3. Koroğlu.(2005)Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İsrəfil Abbaslı, Bəhlul Abdulla. Lider nəşriyyatı. Bakı.
- 4.Koroğlu destan. Kyoroğlu dectan (Tərtib edən və nəşrə hazırlayan İlqar Əliqulu oğlu Kasimov (Qasimov)). (2009). “Qırımdevoquvpedneşir” nəşriyatı. Simferpol.
5. Koroğlu(Vəli Xuluflu nəşri). (1999). “Elm” nəşriyyatı. Bakı.
6. Koroğlu dastanı (Nəşrə hazırlayan Əli Şamil). (2009). “Səda” nəşriyyatı. Bakı.
7. Göröglı: özbek xalq dostonlari (Nəşrgə tayyorlovçılar: Törə Mirzəyev və Zubayda Husainova). (2006). “Şarq” nəşryot-mattbaa aksiyadorlik kompaniyai boş təşriyatı. Toşkend.
8. Qasimov Cəlal. (2003). Məhbus tərcümeyi-halı. “Səda” nəşriyyatı. Bakı.
9. Oşikname(Nəşrin tərtibçiləri: S.R.Rüzumboyev, A.Ahmedov, S.S.Rüzimboyev). (2005). I kitab, “Xorezm” nəşriyatı. Urqañç,
10. Fazıl Riza, Naqayev Safter.(2001) Qırım tatar edebiyatının tarixi. Qısqca bir nazar, “Qırımdevoquvpedneşir” nəşriyatı, Aqmescit (Simferpol).

Çap olundu Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər(2009) “Nurlan” nəşriyyatı, 29 cild, səh.147-154

Məqalədə yanlış olaraq başqa Zəki Yaqubu Mustafayev Zəki Yaqubun kimi təqdim etmişəm!